

PSYCHOLOGICZNA PROBLEMATYKA UCZUĆ RELIGIJNYCH

MAŁGORZATA TATAŁA

Katedra Psychologii Rozwojowej

KUL Lublin

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF RELIGIOUS FEELINGS

Summary: A set of experiences manifested and being aware of in the situation of conscious and positive relation to Transcendancy, God, Absolut, Divinity, *Sacrum* determines specific religious feelings. As far as quality of these feelings is concerned we can subdivide them into two groups: non-specific, and specific (jo, thirst, love, curiosity, sadness, fear and protest). Religious feelings reveal human relation to God, people, things and the world.

Wstęp

Zjawisko uczuć religijnych można określić jako rzeczywistość bardzo złożoną i wieloaspektową. Ich analizą, uwzględniającą przeżycia i doznania emocjonalne podmiotu związane z pozytywnym odniesieniem do Transcendencji, zajmuje się m.in. psychologia religii. Opisując przeżycia, doznania i doświadczenia podmiotu w relacji do rzeczywistości religijnej, nie podejmuje ona rozważań na temat przedmiotowej strony uczuć religijnych, która jest niedostępna bezpośredniemu poznaniu.

Dla ukazania zakresu psychologicznej interpretacji uczuć religijnych wskazanym będzie przypomnienie określenia *religijności*, którą rozumiemy jako osobiste i pozytywne ustosunkowanie się człowieka do Boga (por. Chlewiński, 1991; Głaz, 1997). Tak pojęta religijność wyraża się m.in. w przeżywanych stanach emocjonalnych i stanowi klucz do zrozumienia uczuć religijnych. Najogólniej można je rozumieć jako zespół przeżyć uświadamianych i manifestowanych przez człowieka w relacji świadomego i pozytywnego odniesienia do Boga, Absolutu, *Sacrum*. Elementem różnicującym uczucia religijne od pozostałych, obok odniesienia do Transcendencji, stanowi ich osadzenie w religijności, która wyraża się poprzez: (1) świadomość religijną, (2) uczucia religijne, (3) decyzje religijne, (4) więź ze wspólnotą

osób wierzących, (5) praktyki religijne, (6) moralność, (7) doświadczenia religijne, (8) formy wyznania wiary (Walesa, 1998). Wymienione komponenty (parametry) są ze sobą powiązane przez odniesienie do nadprzyrodzoności, a uczucia religijne wiążą się i przejawiają się najbardziej w dziedzinie doświadczenia religijnego, ale również jako aspekty ekspresywne w dziedzinie praktyk religijnych, więzi z uczestnikami danej wspólnoty religijnej, w dziedzinie decyzji religijnych, moralności religijnej, a nawet w dziedzinie świadomości religijnej, co stanowi bliższy kontekst występowania i funkcjonowania uczuć religijnych.

Każdy z wyodrębnionych parametrów religijności ujmuje trzy aspekty psychiki czy aktywności człowieka, a więc: poznanie, ustosunkowanie i działanie. Uczucia religijne przez poznanie ulegają w znacznej mierze modyfikacji. Obok poznania, wrażliwość religijna wydaje się stanowić warunek *sine qua non* zaistnienia uczuć religijnych (Watts, Williams, 1996). Uczucia religijne przejawiają się również w ustosunkowaniu do Boga oraz w działaniu zmierzającym do nawiązania relacji z Nim.

Problematyka uczuć religijnych wydaje się w psychologii bardzo trudna i zawiła, co wynika m.in. z faktu, że literatura dotycząca uczuć religijnych jest niejednorodna i niewielka (Tichener b.r.w.; Borowski, 1920; Fanciulli, 1931; Pastuszka, 1957; Woroniecki, 1986; Dupré, 1991; Tatala, 1996; 1997; Walesa, 1998).

Artykuł stanowi psychologiczną analizę uczuć religijnych, która obejmuje: (1) określenie i strukturę, (2) klasyfikację oraz (3) funkcje, jakie one pełnią dla życia człowieka.

1. Określenie i struktura uczuć religijnych

Wydaje się, że w uczuciach religijnych można mówić w sensie szerokim i wąskim. Temu drugiemu rozumieniu będzie poświęcony niniejszy szkic, stanowiąc jedynie próbę zarysowania mapy poznawczej problematyki uczuć religijnych. W przypadku podejścia pierwszego zwraca się uwagę na to, że uczucia religijne są właściwe każdemu człowiekowi, zakładając, iż każdy człowiek jest w szerokim sensie *religijny*, czyli posiada jakieś odniesienie do wartości transcendentnych i w związku z tym potencjalnie może przeżywać uczucia religijne (por. Chlewiński, 1991). Zdaniem J. Pastuszki (1957) uczucia religijne są właściwe każdemu człowiekowi, choć niekiedy można ich nie zauważyć ze względu na niewielkie ich

nateżenie albo przez to, że zwracają się ku fałszywemu przedmiotowi lub stają się wyłącznie refleksami przeżyć poznawczych. Borowski (1920), Dupré (1991) zwracają uwagę na przedmiot odniesienia uczuć religijnych, którym jest Bóg.

Można przyjąć określenie uczuć religijnych jako czasowo-sekwencyjnych, dynamicznych i kompleksowych kompozycji wielu współdziałających komponentów ludzkiego zachowania.

Uczucia religijne posiadają:

- 1) jakości pozytywne lub negatywne (tzn. jakości o charakterze przyjemności lub przykrości) i określoną intensywność, którą poprzedza oszacowanie wartościujące (*cognitive evaluation*);
- 2) powstają w świadomej i pozytywnej relacji człowieka do Boga (relacja ta jest swoistym *siedliskiem* uczuć religijnych);
- 3) pobudzają przeżywający je podmiot do zachowań o charakterze religijnym (chodzi tu o zachowania uwewnętrznione lub uzewnętrznione).

Zjawisko zwane uczuciem religijnym charakteryzuje:

- 1) przyjemnościowy charakter tych przeżyć, od wartości skrajnie dodatniej aż do ujemnej, w sensie tylko *ku* (ukazujące określoną wartość a nie *od* w obrębie szeroko pojętej relacji z Bogiem);
- 2) intensywność lub nasilenie oraz treść, często poprzedzone przez oszacowanie przeżywanej relacji religijnej;
- 3) zakotwiczenie we wspomnianej relacji człowieka do Boga wzbudza gotowość do zachowań religijnych.

Oszacowanie wartościujące jako szczególnie istotny składnik uczuć religijnych obejmuje takie procesy poznawcze, jak: osąd, intencje i cele jako komponenty wywołujące i strukturyzujące uczucia w określone wzorce czy układy. Gdy np. głębokie oszacowanie swojej życiowej sytuacji religijnej wypada pozytywnie, wówczas towarzyszące jej uczucie charakteryzowane jest przez szczęście, miłość, radość, pokój czy uniesienie.

Zrelacjonowane do uczuć religijnych oszacowanie różnych zdarzeń uwzględnia również ich zsynchronizowanie. Ze zdarzeniami zsynchronizowanymi, a więc występującymi w swoim właściwym czasie, łączą się przeżycia pozytywne, np. satysfakcji czy pokoju. Ze zdarzeniami zaś występującymi wyraźnie poza swoim czasem łączą się uczucia negatywne, np. niepokoju czy żalu. Również stopień realności danych zdarzeń modyfikuje charakter i przebieg związanych z nimi uczuć religij-

nych. Tak więc dane uczucie, np. smutku, przeżywane w konkretnej sytuacji, nakierowanej na dążenie do rzeczywistego celu jest zupełnie inne od uczucia smutku, przeżywanego w sytuacji kreowanej, np. w filmie, dramacie, opowieści literackiej. Można by tu mówić o systemie telicznym (czyli o konkretnej sytuacji nakierowanej na cel rzeczywisty) i paratelicznym (czyli o sytuacji fikcji np. literackiej) danych uczuć religijnych.

Uczucia religijne jako swoiste potencjalności człowieka i podstawa jego gotowości do określonych działań oraz przebiegów rozwojowych, wymagają również zwrócenia szczególnej uwagi na ich nasilenie czy intensywność.

Intensywność wzbudzonego przez określone zdarzenia uczucia religijnego koreluje pozytywnie z głębokością przeświadczenia co do tego, że są to zdarzenia rzeczywiste. Ich nasilenie warunkuje, czy dane uczucie pojawia się jako doznanie, stan lub inne przeżycie o charakterze uczuciowym. Uczucia te są tym bardziej intensywne, im bardziej okazują się intencjonalnie wytrwałe czy nawet uporczywe, im dłużej trwają i stają się wyraźniej ustrukturyzowane. Chodzi tu o ten rodzaj nasilenia, który jest relewantny religijnie, a więc osobowo istotny w kształtowaniu zachowań, a nie o nasilenie określonej reakcji, jak np. silne doznanie głośności danego dźwięku czy wielką ekspresyjność płaczu. Nasilenie uczuć religijnych wyraża się głównie modyfikowaniem planów życiowych człowieka, realizacją jego życiowo doniosłych decyzji, wzbudzaniem jego nowych zainteresowań itp. Najważniejszą rolę spełniają tu nie czynniki bodźcowe czy energetyzujące, ale ściśle związane z wartością czy życiową ideą wiodącą. Do istotnych należy tu również system behawioralnego powstrzymywania niepożądanych działań i myśli. W ten sposób uczucia religijne przyczyniają się do uformowania zasobów ludzkiego napędu życiowego w kierunku Sacrum (por. Woroniecki, 1986; Manstead, 1991; Frijda, 1992; Watss, 1993; Walesa, 1998).

Przedmiotem dalszych rozważań będzie próba klasyfikacji uczuć religijnych.

2. Klasyfikacja uczuć religijnych

Klasyfikacja uczuć religijnych, ze względu na bogactwo przejawów, nastrocza znaczne trudności. W przypadku uczuć religijnych występuje z jednej strony odniesienie do zewnętrznej, w stosunku do człowieka rzeczywistości nadprzyrodzonej, z drugiej ma miejsce istotne jej powiązanie z właściwościami poszczególnego człowieka. Dzięki temu każdorazowe odniesienie do nadprzyrodzoności będzie różne

i jednocześnie charakterystyczne dla danej jednostki. Stąd szuka się odpowiedniego kryterium podziału uczuć, co dałoby możliwość sporządzenia listy podstawowych stanów uczuciowych, a przez to umożliwiłoby dotarcie do cennych dla poznania człowieka informacji o jego życiu uczuciowym i religijnym.

Pomimo, że na terenie psychologii wyodrębniono uczucia podstawowe, do których można by sprowadzić całe bogactwo życia uczuciowego człowieka, to jednak zadanie to częściowo się tylko udało. Ich lista wciąż jest przedmiotem dyskusji badaczy (Ekman, 1984; Plutchik, 1984; Shaver i in., 1987; Goleman, 1997). Ponadto świat ludzkich uczuć jest bardzo bogaty i zróżnicowany, wykazuje wielką liczbę indywidualnych odcieni i zabarwień. Istnieją różne możliwości mieszania się uczuć, także ich wzajemne nakładanie się na siebie, przenikanie jednego poprzez drugie, wspieranie się czy nawet antagonizm. Taki stan spowodował, że w literaturze psychologicznej spotykamy wiele klasyfikacji uczuć.

Na tle istniejących podziałów uczuć, inspirację może stanowić koncepcja przeżyć typu *fascinans* i *tremens* jako dwóch podstawowych składników aktu religijnego dokonana przez Rudolfa Otto (1993).

Można przyjąć, że każde zachowanie religijne przenikają uczucia przyjemne typu fascynacji, radości i szczęścia, a jednocześnie uczucia nieprzyjemne o cechach zgrozy, udręki i żalu oraz uczucia pod względem przyjemności ambiwalentne o charakterze nabożnego szacunku z komponentami błogostanu i trwogi. Specyfiką uczuć religijnych jest to, że radość czy szczęście występują z domieszką trwożnego drżenia, a religijna zgroza, udręka czy żal wyłaniają się w jakiejś mierze czy aspekcie z zafascynowania Bogiem i sprawami nadprzyrodzonymi.

Wskazanie i uporządkowanie uczuć religijnych byłoby trudne bez pewnego modelu uczuć, w którym wyodrębnione kategorie uczuć religijnych znajdują swoje uzasadnienie.

Uczucia religijne opracowywano w oparciu o inspiracje K.W. Fischer, P.R. Shaver i P. Carnochan (1990), wyróżniając trzy poziomy tych uczuć: podstawowy, nadrzędny i podporządkowany. Dzięki takiemu ujmowaniu istnieje możliwość analizowania uczuć religijnych na różnych poziomach, co przyczynia się do lepszego zrozumienia ich specyfiki.

Główną formalną cechą poziomu podstawowego byłaby ich oddzielność i unikalność. Wśród nich można wymienić takie uczucia religijne, jak: radość, zaufanie, miłość, ciekawość, smutek, strach i bunt.

Wyróżnienie podstawowych uczuć religijnych, to tylko najprostsze podstawowe przejawy uczuciowości człowieka. Z ich różnego połączenia formują się uczucia bardziej złożone. Z pragnienia zabarwionego smutkiem rodzi się tęsknota, odwaga często miesza się z lękiem, a radość bywa zabarwiona uczuciem smutku.

Na poziomie nadrzędnym wyróżnia się kategorie uczuć pozytywnych (przyjemnych) i negatywnych (przykrych), niesprowadzalnych jednak do uczuć typu *do* i *od* Sacrum. Religijne uczucia przyjemne uwarunkowane są zdarzeniami, które ułatwiają osiąganie celu, jakim jest jak najściślejsza więź z Bogiem. Źródłem uczuć przykrych są zdarzenia, które zakłócają proces osiągania tego celu. Na wystąpienie uczuć przyjemnych lub przykrych wpływa też oszacowanie względnej osiągalności celu w danej sytuacji życiowej, jest to określenie możliwości swobodnego radzenia sobie w tej sytuacji. Gdy np., według danego oszacowania, zdarzenie przeszkadzające w osiąganiu celu już zaistniało i zostało mocno usadowione w życiowej sytuacji jednostki (a więc i w jej psychice), że nie może być usunięte ani odwrócone (co stanowi, obiektywnie biorąc, niemożliwość jedynie względną), to jednostka ta przeżywa uczucie negatywne o charakterze smutku. Gdy zaś zdarzenie to zostało ocenione jako niebezpiecznie nadchodzące i zagrażające, a kontrola nad nim wydaje się niepewna lub nawet utracona, to pojawia się uczucie strachu.

Uczucia pozytywne odzwierciedlają to, że budzące je zjawiska czy przedmioty mają znaczenie korzystne dla przeżywającego je podmiotu. Intensywność zaś uczuć wskazywałaby na wielkość czy specyficzną jakość tej korzystności. Jeżeli jest to korzystność wynikająca z pozytywnej relacji człowieka do Boga, to uczucie ma charakter religijny.

Uczucia zaś negatywne określają to, że przedmioty czy zjawiska mogą być szkodliwe i mają znaczenie negatywne. Może to być *negatywność* religijna, jak w przypadku poczucia winy.

Zbiór podporządkowanych kategorii uczuć religijnych jest zasadniczo otwarty. Obejmuje bardziej złożone i wytworzone społecznie uczucia odnoszące się do konkretnych sytuacji religijnych oraz uwarunkowań życiowych, dookreślonych przez poziom rozwoju przeżywających je osób. Kategorie te mogą być względem siebie hierarchicznie podporządkowane lub nadrzędne, a więc występujące na różnych poziomach ogólności.

Zaliczenie konkretnego przeżycia do określonego rodzaju uczuć religijnych wymaga analizy kontekstu i sytuacji życiowej danej jednostki.

Wydaje się, że uczucia na temat doznań religijnych występują częściej właśnie na poziomach podporządkowanych. Początkowy np. przebieg procesu oszacowania określonej sytuacji może wywołać uczucie wrogości, które mieści się w obrębie kategorii podporządkowanej względem podstawowej kategorii gniewu. Jednostka percypuje tę wyłaniającą się wrogość i poddaje się oszacowaniu w relacji do swego celu religijnego. To drugie oszacowanie wywołuje uczucie zmartwienia z powodu szkodliwych konsekwencji żywionej wrogości. Mieści się ono w kategorii podporządkowanej względem podstawowej kategorii strachu. Uczucie zmartwienia obejmuje nieprzyjazne tendencje działania i wygasza uczucie wrogości. Wszelkie bowiem procesy uczucia strachu, a więc tendencje unikania, uciekania, unieruchamiania czy zamrożenia podtrzymują procesy uczucia gniewu. Wszelki więc strach przed gniewem albo konflikt pomiędzy strachem i gniewem hamuje gniewne tendencje działania, a w konsekwencji wygasza i samo uczucie gniewu. Tak więc dane oszacowanie wartościujące wywołuje określone uczucie, a to z kolei współkształtuje specyficzną tendencję działania, która pociąga za sobą szeroki zakres zachowań zorganizowanych według charakterystycznego dla tego uczucia wzorca.

Dla uczuć religijnych charakterystyczne są nie tylko specyficzne połączenia i ogniwa, lecz także emocjonalne rozszczepienia. W każdym bowiem uczuciu religijnym przeplatają się w sposób mniej lub bardziej skomplikowany i w odpowiedniej proporcji ułożone elementy pozytywne i negatywne, czy komponenty fascynacji i bojaźliwego drżenia, cechy aktywnego i pasywnego nastawienia podmiotu oraz różne, niekiedy nawet treściowo przeciwstawne, procesy poznawcze i tendencje działania.

Uogólnionym i wyidealizowanym wyrazem tych rozszczepieniowych przejawów uczuć religijnych są przedstawione kategorie podstawowe, nadrzędne i podporządkowane.

2.1. Identyfikacja uczuć religijnych

Śledząc słownictwo religijne, a zwłaszcza teksty biblijne, liturgiczne, modlitwy Kościoła, pisma mistyków oraz różne prace na temat religii i religijności, można zaproponować najbardziej podstawowe, a zarazem powszechne uczucia religijne oraz ich nazwy. Wśród nich można wymienić takie uczucia, jak: radość, szczęście,

miłość, uwielbienie – jako przeżycie wielkości Boga w Jego świętości, prawdzie, dobru i pięknie; ufność, nadzieja, litość i miłosierdzie, wdzięczność, duma – przeżycie godności; gniew, żal, różne odcienie szacunku, różne kategorie religijnych uczuć moralnych – przeżycie dobra, duchowych zwycięstw lub zaniedbań w tym względzie, jak np. uczucie satysfakcji w przypadku zgodności zachowania aktualnego z powinnościowym lub poczucie winy w przypadku ich niezgodności; różne rodzaje religijnych uczuć estetycznych i inne.

Słownik uczuć religijnych nie ma wyraźnie usystematyzowanej organizacji. Wyróżnianie poszczególnych kategorii uczuć odbywa się na zasadzie sposobu przeżywania lub doświadczania określonych treści religijnych, wartościującego oszacowania, określenia ich fundamentalności w relacji do celu ostatecznego itp. Ująć zresztą coś tak bardzo konkretnego jak uczucie przez coś tak bardzo usymbolizowanego jak język potoczny czy naukowy, wydaje się czymś prawie nieosiągalnym. Dlatego też w dziedzinie uczuć religijnych odczuwa się wielką nieporadność językową i brak adekwatnych nazw. W. James (1958) dochodzi do wniosku, iż trudno ustalić istnienie prostego, oderwanego *wzruszenia religijnego*, jako jakiegoś zasadniczego, wyróżniającego się przeżycia spotykanego we wszystkich bez wyjątku doświadczeniach religijnych. Stwierdza, że *istnieje obawa religijna, miłość religijna, radość religijna, religijny szacunek*, jednak miłość religijna, jego zdaniem, jest tylko naturalną emocją miłości człowieka skierowaną na religijny obiekt, religijna obawa jest tylko zwykłą obawą, podobnie jest z innymi uczuciami, które mogą wystąpić w życiu osób religijnych.

Uczucia religijne nie występują w odosobnieniu, ale wzajemnie się zespalają tworząc grupy, rodziny lub kombinacje uczuć. Uczucie np. religijnego zafascynowania może oznaczać różne kompozycje przeżyciowe czy wręcz rodzajowo różne uczucia. Kryterium odmienności może pochodzić z genezy tego przeżycia i może być wywołane przeżyciem odniesionego do Boga piękna (aspekt estetyczny) czy ogromnej wartości danego zjawiska (aspekt agatoniczny), albo też zdumiewającej prawdy danej rzeczy (aspekt gnostyczny).

Pomimo krzyżowania się zakresów omawianych uczuć, dla większej jasności dokonuje się ich rozróżnienia, wyodrębniając poszczególne uczucia religijne.

Zazwyczaj kontekstualne czynniki aktu religijnego czy kultu mają decydujący wpływ na jakość uczucia religijnego oraz na jego nasilenie, ekspresję czy sposób zakomunikowania o jego przeżywaniu. Przekaz ten może być intencjonalny lub

nieintencjonalny, dokonany w sposób werbalny lub pozawerbalny. Do wyodrębnienia zaś czynników pozwalających określić rodzaj danego uczucia religijnego, mogą być również przydatne inne dziedziny religijności, a zwłaszcza ten parametr, który w danej sytuacji jest najbardziej wyrazisty. Może to być określona praktyka religijna, rodzaj przeżywanego doświadczenia, charakter danej decyzji religijnej. Także to wszystko, co pozwala daną sytuację religijną oszacować w aspekcie np. jej określonej wartości, stanowi kryterium jakości lub przynajmniej intensywności danego uczucia religijnego. Wydaje się jednak, że głównie czynniki poznawcze kształtują bogactwo i różnorodność przeżyć religijnych (por. O'Connor, 1996).

Warto wspomnieć o tym, iż z jednej strony uczucia religijne są za każdym razem inne, czyli jedyne i niepowtarzalne, a więc nadają znamię nowości całemu przeżyciu religijnemu. Z drugiej zaś warto zauważyć, że wśród różnorodnych uczuć religijnych pojawiają się podobne pod względem uczuciowej treści, ponieważ te same, dzięki czemu przeżycia te możemy kategoryzować i ujmować w różne klasy uczuć. Pomimo tego podobieństwa pozostaje w nich coś nowego i świeżego, co można porównać do rzeki, której koryto jest niezmiennie, natomiast płynąca w nim woda jest ciągle nowa.

3. Funkcje uczuć religijnych

Każdej strukturze odpowiada określona funkcja. Wspomniana już prezentacja struktury religijności, implikuje określone funkcje uczuć religijnych (Walesa, 1998). Wśród nich warto zwrócić uwagę na: (1) funkcje poznawcze uczuć religijnych (np. wnikanie uczuć religijnych do świadomości religijnej, pełnienie przez uczucie religijne określonej roli świadomości), (2) ich wpływ dla życia jednostki (decyzje religijne, praktyki jednostkowe, moralność, doświadczenia religijne) oraz (3) społeczeństwa (więź ze wspólnotą osób wierzących, formy wyznania wiary, praktyki społeczne).

3.1. Funkcje poznawcze uczuć religijnych

Uczucia religijne wchodzi w interakcje z procesami poznawczymi obejmując m.in. sądy i przekonania wyrażające ustosunkowanie do przedmiotu religijnego, co m.in. wpływa na ukształtowanie przez jednostkę obrazu Boga, świata i siebie.

Uformowanie obrazu Boga jako Stwórcy, Sędziego lub Ojca, posiada znaczące konsekwencje dla doznawania różnych rodzajów uczuć religijnych.

Kognitywna funkcja tych uczuć sprowadza się również do tego, że są one odzwierciedleniem na dostrzeżone, doświadczane przez jednostkę wartości religijne. W ten sposób uczucia religijne uzyskują status wartości – określonego dobra dla jednostki i nabierają właściwości motywacyjnych, zdolnych uaktywnić życie religijne człowieka oraz inicjować ukierunkowaną jego działalność. Kierunek siły motywacyjnej jest uzależniony od znaku wartości. W przypadku uczuć religijnych mamy do czynienia z wartościami dodatnimi, które zostają odczytane przez jednostkę jako gratyfikujące jej oczekiwania. Zdarza się, że uczucia nie tylko zewnętrznie ingerują w procesy poznawcze, zwłaszcza w percepcję i myślenie, ale jakby konstytuują je od wewnątrz (por. Prężyna, 1988).

Uczucia religijne odgrywają istotną rolę w różnych formach intelektualnej aktywności, szczególnie w jej odmianach intuicyjnych. I tak np. w myśleniu intuicyjnym ułatwiają wyciąganie określonych wniosków i przyczyniają się do rozwiązywania problemów, zwłaszcza egzystencjalnych oraz sprzyjają tendencji skracania przebiegów rozumowania. Wyzwalają specjalny typ aktywności, która ma na celu realizację więzi z Bogiem, stąd warto je chronić przed izolacją w płaszczyźnie poznawczej (religia a wiedza), w płaszczyźnie potrzeb egzystencjalnych oraz doświadczeń jednostki.

Myślenie uczuciowe jest zjawiskiem mało poznanym, a nawet tajemniczym. Wydaje się, że w sferze religijnej odgrywa ono rolę bardzo ważną i trudną do przecenienia. Uczuciowe np. zaangażowanie religijne sprzyja: dookreśleniu znaczących wydarzeń i lepszemu ich zrozumieniu, ukształtowaniu kryteriów wartościowania oraz formułowaniu wrażliwości dotyczącej ich ujmowania. Niekiedy mówi się o tzw. poznaniu albo rozumieniu czy nawet myśleniu *uczuciowym*, ponieważ w treści uczuć odbija się u człowieka znaczenie tego, co powoduje ich powstanie. O osobach np. szczególnie na coś wrażliwych mówimy, że one dostrzegają to sercem i że potrafią subtelnie do końca przemyśleć daną sprawę, przejawiając nadzwyczajną wytrwałość w zajmowaniu się danym problemem.

Uczucia religijne wykazują swoistą zdolność jakby wciągania świadomości. Nie tylko więc uświadamiamy sobie nasze uczucia, ale także przeżycie nabiera od niej szczególnej wyrazistości, co nie pozostaje bez znaczenia gdy chodzi o aspekt poznawczy tych przeżyć.

3.2. Funkcje uczuć religijnych dla duchowej aktywności człowieka

W przeżyciu religijnym człowiek nic nie traci ze swojej tożsamości czy indywidualności, ale najpełniej ją odnajduje i ugruntowuje. Uczucia religijne przejawiają się u człowieka w aktywności religijnej, organizują i ukierunkowują jego zachowanie. Dzięki uczuciom działania związane z życiem religijnym są silniej motywowane, a człowiek który jest ich podmiotem, łatwiej może osiągnąć więź z Bogiem. W praktykach religijnych rodzi się osobliwe wzruszenie, następuje odniesienie tego uczucia do przedmiotów kultu, słów modlitwy czy słyszanych dźwięków muzyki kościelnej.

Cechą charakterystyczną uczuć religijnych jest powiązanie ich z hierarchią wartości. Wtedy zaś, gdy różne dążenia pozostają w konflikcie, może interweniować wola poprzez decyzję rozstrzygającą, zapewniając przewagę dążeniom, które nabierają odpowiednich znaczeń i ułatwiają wzbudzenie określonych uczuć religijnych. Człowiek podejmuje wtedy działania motywowane religijnie, co wyraża się m.in. poprzez modlitwę indywidualną oraz inne formy kultu przenikane uczuciami religijnymi.

U niektórych jednostek uczucia religijne mogą być tak silne, że *mogą doprowadzić do zupełnej i radykalnej zmiany całego porządku ich życia*, co wynika z przyjęcia własnego systemu moralnego i znalezienia dla niego uzasadnienia.

U człowieka religijnego nawet myśl o Bogu nie jest natury czysto intelektualnej, lecz jest związana z jednoczesnymi procesami emocjonalno-motywacyjnymi pełniącymi funkcje centralne w ludzkim *ja*. Uczucia religijne są na ogół ustosunkowaniem się do zdarzeń doświadczonych, wyobrażonych i przemyślanych. Przeżywane w sytuacji religijnej, przenikając do najgłębszych duchowych poruszeń człowieka, stanowią centralne wydarzenie w jego życiu. Uczucia religijne pełnią funkcję motywacyjną: inicjują, wzmacniają i modyfikują ludzką aktywność (por. Prężyna, 1988).

3.3. Funkcje społeczne uczuć religijnych

Mówiąc o roli uczuć religijnych wskazano dotychczas na ich funkcje poznawcze i mające związek z duchową aktywnością jednostki. Dla pełnego obrazu warto dodać jeszcze jeden element, istotny przy omawianiu funkcji uczuć religijnych.

Chodzi mianowicie o tzw. społeczny wymiar tych uczuć. Funkcje uczuć religijnych nie ograniczają się do indywidualnych przeżyć człowieka, choć tam najbardziej są widoczne. Uczuciowa wrażliwość jest niezbędna również w życiu społecznym, rozumianym jako wspólnota osób. Jednostka w procesie swego rozwoju podlega oddziaływaniom społeczno-kulturowym. Wpływ ten może się przejawiać m.in. w postaci przejmowania ze środowiska elementów kultury, układu wartości, które na drodze interioryzacji uaktywniają rozwój solidarności z ludźmi, ułatwiając przeżywanie uczuć religijnych w kontekście społecznym. Koncentracja życia psychicznego przenosi się z własnego *ja* bardziej na otoczenie, na aktywność zewnętrzną, zawodową, co wpływa na zainteresowania jednostki, gdzie problemy egzystencjalne stają się centralnymi w życiu człowieka. Przeżywana więź z Bogiem inspiruje do twórczych działań społecznych, rozwoju i doskonalenia się, co znajduje wyraz w tworzeniu wartości ogólnospołecznych. Człowiek może również swoje relacje do Boga rozwinąć przy pomocy innych osób. Uczy się *bycia – ku – Bogu*, jak też uczy się *bycia – ku – drugiemu człowiekowi*. Społeczeństwo wypracowuje określone metody i wzory zachowań religijnych, organizuje wspólną modlitwę, ofiarę, formy kultu, opanowuje zasady moralności implikowanej przez aktywność religijną.

Uczucia religijne stanowią poważną siłę w życiu poszczególnych społeczności. Posiadają niezwykłą moc nadając życiu oraz aktywności ludzkiej odpowiednie ukierunkowanie. Niekiedy powodowały, że pod ich wpływem ludzie decydowali się na dobrowolnie znoszone cierpienia, czyniąc ofiarę nawet z własnego życia. Przejyciami tymi żyły nie tylko jednostki, ale i całe pokolenia, które przepojone silnym uczuciem religijnym przeobrażały losy świata, nadając w ten sposób niekiedy całym epokom inny wymiar (por. Fanciulli, 1931).

Uwagi końcowe

Przedstawione analizy nie wyczerpują bogactwa tej rzeczywistości, jaką stanowią uczucia religijne. Dostarczają jedynie pewnych informacji o tym, czym one są, jakie są ich rodzaje oraz jakie funkcje pełnią w życiu religijnym i w osobistej aktywności człowieka. Uczucia religijne stanowiąc bogatą i bardzo zróżnicowaną dziedzinę wewnętrznych przeżyć, zabarwiają życie psychiczne człowieka, towarzyszą jego myślom, współwyznaczają sfery zainteresowań, ujawniają odniesienie wobec ludzi, rzeczy i świata.

Ujęcie psychologicznej problematyki uczuć religijnych sprawia, że problem jest podwójnie trudny. Jeżeli założymy, że uczucia są świadomymi, lecz wyłącznie wewnętrznymi przeżyciami, to musimy zaakceptować ich względną nieopisywalność. O uczuciach religijnych dowiadujemy się m.in. z odczuć człowieka, który je przeżywa i o nich informuje. Pełniejsze przekazanie informacji o uczuciach religijnych wymaga odpowiedniego poziomu myślenia i rozumienia, włączając umiejętność myślenia metaforycznego, rozumienia symboli oraz odpowiedni poziom umiejętności werbalnych. Człowiek religijny posługuje się często językiem symboli, analogii i metafory. Słowo i obraz są środkami wyrazu bardzo mocno ze sobą powiązаныmi i wzajemnie się wyjaśniają (por. Kłoczkowski, 1995; O'Connor, 1996).

Działanie uczuć religijnych niekiedy porównujemy ze zjawiskami otaczającego nas świata, np. dany smutek przygniata, duma rozpiera, radość podnosi, szczęście bywa ulotne, wina ciąży jak głaz. Niektórych uczuć nie potrafimy w ogóle nazwać, mówiąc np. *nie umiem wypowiedzieć tego, co czuję*. Uczuciowe bowiem przeżywanie może odbywać się bez języka, zwłaszcza przeżywanie nadzwyczaj intensywne, co widać na przykładzie uczucia religijnego szczęścia, gdzie jednostka *wykrzykuje* lub *podskakuje* z radości. Stąd pełniejsze uzyskanie informacji o uczuciach religijnych jest możliwe m.in. poprzez badanie przeżyć religijnych podmiotu, co pociąga za sobą umiejętność mówienia o dotychczasowych przeżyciach i religijnych doświadczeniach.

Brakuje nam prac omawiających problematykę uczuć religijnych, co jest motywem skłaniającym do zajęcia się tym zagadnieniem.

LITERATURA CYTOWANA

- Borowski, W.M. (1920). *Wykład psychologii ogólnej w zastosowaniu do wychowania*. Warszawa: M. Arcta.
- Chlewiński, Z. (1991). *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. Poznań: W drodze.
- Dupré, L. (1991). *Inny wymiar*. Kraków: Znak.
- Ekman, P. (1984). Expression and the nature of emotion. In: K.R. Scherer, P. Ekman (Eds.) *Approaches of emotion*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 319-343.

- Fanciulli, J. (1931). *Czar dziecięctwa*. Warszawa: NK.
- Fisher, K.W.; Shaver, P.R.; Carnochan, P. (1990). How Emotions Develop and How They Organize Development. *Cognition and Emotion*, 4, 81-127.
- Głaz, S. (1987). *Intensywność doświadczenia religijnego a koncepcja siebie*. Kraków: WAM.
- Goleman, D. (1997). *Inteligencja emocjonalna*. Przełożył A. Jankowski. Poznań: Media Rodzina of Poznań.
- James, W. (1958). *Doświadczenia religijne*. Tłum. z j. angielskiego J. Hempel. Warszawa: KiW.
- Kłoczowski, J.A. (1995). Język, którym mówi człowiek religijny... *Znak*, 12, 5-17.
- Manstead, A.S.R. (1991). Emotion in Social Life. *Cognition and Emotion* 5, 323-362.
- O'Connor, K.V. (1996). Reconfiguring to Emotions in the Psychology of Religion. *The International Journal for the Psychology of Religion* 6, 165-173.
- Otto, R. (1993). *Świętość*. Wrocław: Thesaurus Press.
- Pastuszka, J. (1957). *Psychologia ogólna*. Lublin: TN KUL.
- Plutchik, R. (1984). Emotions: A general psychoevolutionary theory. In: K.R. Scherer, P. Ekman (Eds.) *Approaches to emotion*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum 197-219.
- Prężyna, W. (1988). Funkcje motywacyjne wartości religijnych w osobowości człowieka. W: Z. Babska (red.) *Wykłady z psychologii w KUL*. Lublin: RW KUL.
- Shaver, P.; Schwartz, J.; Kirson, D. i O'Connor, C. (1987). Emotion knowledge: Further Exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1061-1086.
- Tatala, M. (1996). Development of Religious Feelings in Childhood. *Polish Quarterly of Developmental Psychology*, 2, 115-126.
- Tatala, M. (1997). Rozwój uczuć religijnych u dzieci przedszkolnych. W: J. Rostowski, T. Rozstowska, I. Janicka (red.) *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka*. Łódź: UŁ, 351-358.
- Titchener, E.E. (b.r.w.). *Początki psychologii*. Tłum z j. angielskiego Cz. Znamierowski. Warszawa: M. Arcta.
- Walesa, Cz. (1998). *Struktura religijności człowieka (analiza psychologiczna)*. W druku.
- Watts, F.N. i Williams, M. (1996). *Psicologia della fede*. San Paolo: Alba.
- Woroniecki, J. (1986). *Katolicka etyka wychowawcza*. Lublin: RW KUL.